

KATARZYNA ŁAKOMY*

ZIELEŃ W UKŁADZIE DONNERSMARCKHÜTTE A WSPÓŁCZESNE ZAGROŻENIA KRAJOBRAZU MIASTA

DONNERSMARCKHÜTTE ESTABLISHMENT GREENERY AND CONTEMPORARY THREETS OF CITY LANDSCAPE

Streszczenie

Tematem niniejszego opracowania jest zieleń wchodząca w skład zespołu Donnersmarckhütte w Zabrze. Scharakteryzowana zostanie na tle analizy urbanistycznej całości, pełnionej funkcji oraz krajobrazu miasta przemysłowego jaki współtworzyła. Podjęte rozważania mają na celu określenie znaczenia zieleni w jego strukturze przestrzenno-funkcjonalnej zarówno dawniej, jak i współcześnie, ze szczególnym uwzględnieniem aspektów zagrożeń kompozycji krajobrazowej.

Słowa kluczowe: zieleń miejska, krajobraz miasta przemysłowego, Górny Śląsk

Abstract

The article is about industrial greenery – part of establishment of Donnersmarckhütte in Zabrze. They will be characterized relating to analysis of the urban planning integrity, their function and the landscape of the industrial city which they contributed. Passed dissertations are aimed at determining the greenery significance in his spatial-functional structure, both before and in our times, with particular reference to of aspects of threats of the landscape composition.

Keywords: urban greenery, industrial city landscape, Upper Silesia

* Dr inż. arch. Katarzyna Łakomy, Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki.

1. Wstęp

Układ przestrzenny miasta Zabrze stanowi przykład rozwoju ośrodka miejskiego w oparciu o zakład przemysłowy. O ile na Górnym Śląsku w XIX wieku było to zjawisko dość powszechne, to przypadek tego miasta jest dość nietypowy ze względu na dominację dwóch dużych ośrodków w centrum, z czego omawiana Donnersmarckhütte zajęła miejsce dawnego dominum. Przepływająca przez osadę rzeka Bytomka, ukształtowanie terenu, liczne sztolnie w rejonie dzisiejszego centrum, podziały administracyjne oraz przebieg linii kolejowej – oprócz huty to kolejne ważne czynniki kształtujące pejzaż tego obszaru w XIX wieku. Osada Stare Zabrze rozciągała się wzdłuż wspomnianej rzeczki oraz drogi łączącej Gliwice i Bytom (obecna zachodnia część miasta i ul. Staromiejska, a także wytyczona na początku wieku XIX ul. Wolności). Na jej przecięciu z drogami na południe w kierunku Katowic, północnego wschodu w kierunku osady Borsig, oraz na północ do Mikulczyc zlokalizowane było dominium (obszar obecnego placu Teatralnego). Po jego północnej stronie prawdopodobnie znajdował się park, a w okolicach obecnych ul. Bytomskiej i Religi w kierunku zachodnim staw zamkowy¹.

Powstanie w 1843 roku kopalni „Concordia”, budowa koksowni pod tą samą nazwą w roku 1850, a następnie uruchomienie dwóch wielkich pieców w 1852 roku, zapoczątkowało proces dynamicznych przemian. W pierwszej połowie XX wieku obszar huty obejmował ok. 130 ha i dominował w krajobrazie miasta, co uwiecznione zostało na wielu fotografiach z tamtego okresu. Proces prywatyzacji zakładu w latach 90. XX wieku spowodował, iż hutę zmodernizowano, część obiektów wyburzono, wyprzedając także tereny, które niegdyś zajmowały. Spowodowało to umiejscowienie na tym obszarze wielkopowierzchniowego centrum handlowego wraz z parkingami. Trudno obecnie jednoznacznie stwierdzić kiedy rozpoczął się proces degradacji kulturowo-historycznej przestrzeni w tej części Zabrze – czy wraz z pojawieniem się obiektów przemysłowych, czy też w latach powojennych, kiedy to próbowano zacierać historię tego miejsca lub pod koniec XX wieku, gdy pośrodku terenu dawnego koncernu Donnersmarcków zlokalizowano obiekt handlowy i rozpoczęto likwidację historycznej zabudowy huty.

Analizując historyczną kartografię oraz ikonografię, stwierdzić można, że dawny zespół Donnersmarcka stanowił spójną, choć podyktowaną po części uwarunkowaniami lokalnymi koncepcję funkcjonalno-przestrzenną, w skład której wchodziły zarówno poszczególne zakłady, jak i obiekty je obsługujące, zabudowa mieszkalna, socjalna oraz towarzysząca całości zieleń.

¹ T. Wagner, *Zabrze – nieznanie oblicza śląskiej architektury*, Katowice–Zabrze 2003.

2. Zakresy tematyczny, terytorialny, czasowy

Niniejsze opracowanie dotyczy zagadnień związanych z historią rozwoju przestrzennego miasta Zabrze, związanego z jego uprzemysłowieniem, które nasiliło się w XIX wieku. Szczegółowo dotyczyć będzie obszaru dawnej huty Donnersmark: jego kompozycji urbanistycznej, stref funkcjonalnych oraz układów zieleni. Istotą opracowania stanowić będzie określenie jej form, znaczenia w strukturze funkcjonalno-przestrzennej całości oraz w systemie zieleni. Określone zostaną przemiany zachodzące współcześnie na omawianym obszarze wraz ze zdefiniowaniem głównych zagrożeń, na jakie narażony jest ten historyczny krajobraz przemysłowy.

Zakres terytorialny obejmuje dzielnice Centrum Północ i Zandka miasta Zabrze², położonego w centralnej części Konurbacji Górnośląskiej, w województwie śląskim. Teren ten ogólnie wyznaczają: linia kolejowa od południa, ul. Jagiellońska od zachodu, ul. Hagera od wschodu oraz ul. Gdańska od północy.

W wieku XIX obszar ten nazywany był Starym Zabrzem (centralna część) oraz Małym Zabrzem (obecna Zandka) i stanowił część gminy niemieckiej Zabrze leżącej w powiecie zabrskim (utworzonym w 1873), rejencji opolskiej (niem. *Regierungsbezirk Oppeln*) zwyczajowo nazywanej *Oberschlesien*.

Zakres czasowy analizowanego zjawiska dotyczy wieku XIX, obejmując w szczególności okres przemian wsi Zabrze w miasto przemysłowe zapoczątkowany powstaniem zakładu. Analizy stanu zagrożenia krajobrazu obejmują czasy współczesne.

Zieleń obszarów przemysłowych i poprzemysłowych stanowi złożoną i rozległą tematykę zajmującą urbanistów, architektów krajobrazu, historyków sztuki, w niewielkim stopniu przebadaną³. Architektura rezydencjonalna miasta, w szczególności budownictwo typu willowego, nie zostało objęte dotychczas żadnym szczegółowym opracowaniem.

Miasto Zabrze posiada kilka monografii, w których poruszona jest tematyka rozwoju przestrzennego⁴. Problematykę negatywnych przemian w jego przestrzeni

² Zabrze – prawa miejskie 1922 r., w latach 1915–1945 noszące nazwę Hindenburg O.S.

³ A. Dyraga (Wiatr), *Kierunki przemian poprzemysłowych terenów zieleni urzędzonej w Aglomeracji Górnośląskiej*, rozprawa doktorska, Gliwice 2011; K. Gasidło, *Zielone dziedzictwo przemysłu*, [w:] Czasopismo Techniczne, z. 7-A, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2007, s. 35-42; K. Gasidło, A. Wiatr, *Poprzemysłowe obszary zieleni w aglomeracji górnośląskiej*, III Międzynarodowa Konferencja „Innowacyjne rozwiązania rewitalizacji terenów zdegradowanych”, 7–9 października 2009, Ustroń 2009, s. 201-209; K. Łakomy, *Zieleń XIX-wiecznych górnośląskich miast i ośrodków przemysłowych – zarys problematyki*, Architektura Krajobrazu. Studia i prezentacje, 4, Wrocław 2011, s. 52-58; A. Paniewicz, *Tereny zieleni jako element nowego wizerunku miast poprzemysłowych*, [w:] *ULAR 6. Odnowa krajobrazu miejskiego. Miasto – miejsca ludziom przyjazne. Idee-koncepcje-realizacje*, Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej KAiu PAN i WA PŚI., t. 1, red. N. Juzwa, A. Szulimowska-Ociepka, Gliwice 2012, s. 309-316; M. Walker, *Zieleń w osiedlach i koloniach robotniczych*, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, s. 70-76.

⁴ *Zabrze: dzieje miasta i okolicy*, red. K. Barszczewska, Muzeum w Zabrzu, Zabrze 1970; *Zabrze: zarys rozwoju miasta*, oprac. H. Rechowicz, Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, Wyd. Śląsk, Katowice 1967.

podjął m. in. Tomasz Wagner⁵, natomiast kwestię istniejących form zieleni porusza m.in. Ewa Waryś i Katarzyna Hodor⁶. Dla niniejszego opracowania bardzo pomocna stała się z kolei monografia nt. huty opracowana z okazji jej 50-lecia, zawierająca nie tylko opis procesów wytwórczych, ale także charakterystykę struktury funkcjonalnej oraz poszczególnych form zabudowy⁷.

Niezwykle cenne źródło wiedzy dotyczące zarówno analizowanego obszaru, jak i całego zjawiska stanowią materiały archiwalne, ikonografia (głównie pocztówki i fotografie), historyczna kartografia⁸, archiwalna dokumentacja budowlana znajdująca się w Archiwum Urzędu Miasta Zabrze oraz dokumenty dotyczące huty ze zbiorów Muzeum Miasta Zabrze. Drugim kierunkiem badawczym stały się badania terenowe – krajobrazowe i urbanistyczne, uzupełnione analizami porównawczymi.

3. Układ funkcjonalno-przestrzenny Donnersmarckhütte

Układ huty Donnersmarcka rozwijał się stopniowo w kolejnych latach swojej działalności. Największe zmiany zachodziły w obrębie samego zakładu, co związane było z rozszerzeniem jego działalności, modernizacją procesu wytwórczego. Najlepiej prezentują ten proces mapy z początku wieku XIX – mapa górnicza z 1903 roku oraz plan zamieszczony we wspomnianej już monografii z 1923 roku. Naniezione na nim budynki przemysłowe i mieszkalne (odmiennie oznaczone graficznie), natomiast w legendzie uszeregowano je w poszczególne części struktury przemysłowej: kopalnię „Concordia”, zakład koksowniczy (niem. *Koksanstalt*), centralę elektryczną, zespół wielkich pieców oraz fabrykę maszyn, warsztat konstrukcji żelaznych (niem. *Eisenkonstruktionswerkstatt*) i odlewnię (niem. *Rohrgießerei*). Mimo tego oczywistego pogrupowania poszczególne budowle tworzyły organizm bardziej funkcjonalny niż kompozycyjny, uzależniony przede wszystkim od procesu wydobywczego-przetwórczego, poprzecinany sieciami komunikacji kołowej i kolejowej. W okresie tym miejsce dawnego folwarku zajęła bryła odlewni, na jej osi od południa zlokalizowano zakład konstrukcji żelaznych i kuźnię kotłów, na osi północnej (za parkiem) kolejną odlewnię. Od strony Biskupic, po południowej stronie drogi do niej prowadzącej znajdowała się najbardziej zwarta grupa obiektów: fabryka ma-

⁵ T. Wagner, *Wizja i rzeczywistość – projekty przekształceń centrum Zabrze jako przykład współczesnych problemów miasta postindustrialnego*, Czasopismo Techniczne, z. 4-A, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008, s. 207-212; T. Wagner, *Zabrze...*, *op. cit.*

⁶ Waryś E., Hodor K., *Znaczenie zabytkowej zieleni w mieście Zabrze*, [w:] *Współczesna ranga ogrodów zabytkowych*, red. K. Hodor, K. Łakomy, Monografia 492, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2015, s. 103-114.

⁷ *Donnersmarckhütte 1872–1922, Denkschrift zum 50 jährigen Bestehen als Aktien-Gesellschaft*, Vorwort C. Matschoss, Textbilder und Einbanddecken zeichnete L. Lohbauer, [Hindenburg: s.n.], dr. 1923 (Berlin: Druck. Max Mattisson).

⁸ Przede wszystkim *Spezialkarte der Oberschlesischen Bergreviere*, 1884, 1:10 000, APK, sygn. 174; *Flötzkarte des Oberschlesischen Steinkohlenbeckens*, 1902–1903, 1:10 000 AKP, sygn. 180.

szyn (niem. *Maschinenfabrik*), kuźnia (niem. *Schmiede*) i odlewnia (niem. *Gießerei*), a powyżej nich zespół wielkich pieców. Dalej, w kierunku wschodnim, za bocznicą kolejową znajdowała się koksownia, a za nią kopalnia. Do obiektów należących do zakładu zaliczono także nowy⁹ budynek zarządu¹⁰ oraz straż pożarną¹¹, oba przy Chaussee von Hindenburg (obecna ul. Religi).

Na omawianym planie wyodrębniono także budynki socjalno-usługowe. Zgrupowane zostały w większości na jednym obszarze, na terenie pomiędzy dawnym dominum a drogą do Mikulczyc – obecnym placu Teatralnym. Powstająca w latach 1901–1906 *Wohlfahrtskolonie* posiadała kształt wydłużonego prostokąta, od południa zlokalizowano dominującą nad całością bryłę kasyna, dalej od zachodu – dom starców, szkołę dla gospodyń domowych i szkołę dla dzieci (niem. *Kleinkinderschule*), od północy plac zamykał budynek pływalni. Wzdłuż drogi wiodącej do parku (obecna ul. Park Hutniczy) znajdowały się sala ćwiczeń, podłużny budynek biblioteki, oraz wysunięty w kierunku południowym dom towarowy. Na placu postawiono także willę lekarza (w narożniku południowo-wschodnim). Pozostałe obiekty z tej grupy zlokalizowane zostały w układzie przemysłowym (dom noclegowy ze stołówką oraz dom towarowy z łaźnią w okolicy kopalni „Concordia”), w założeniu Kolonii Piaskowej (szkoła dla dzieci, pralnia, dom towarowy) i przy kolonii „wschodniej” (dom noclegowy).

Ostatnią grupę tworzyły zespoły zabudowy mieszkaniowej. Charakteryzowały się znaczną różnorodnością funkcjonalną i stylistyczną w zależności od przeznaczenia. W ogólnym podziale wyróżnić można budynki jednorodzinne (wille), wielorodzinne oraz zamieszkania zbiorowego (tzw. domy noclegowe). Wyodrębnić można je poprzez analizę osób je zamieszkujących na: dyrektorskie, urzędnicze, kadry techniczne i robotnicze.

W kolonii po zachodniej stronie zakładu najstarszą grupę tworzyły domy wzdłuż obecnej ul. Roberta Koźlika i Jarosława Dąbrowskiego (w większości niezachowane), kolonie z początku XX wieku to zabudowania przy ul. Jagiellońskiej, Niedziałkowskiego, Londzina i Curie-Skłodowskiej. Starsze budynki stanowią przykład zabudowy typu blokowego, o prostych bryłach i ceglanych elewacjach, natomiast nowsze to obiekty w typie willowym z białej cegły z elementami muru pruskiego w partiach poddasza. Rejon ul. Curie-Skłodowskiej i Londzina tworzy jednorodną strukturę kompozycyjną, w pozostałych częściach zabudowa różnego typu przeplata się ze sobą, a układ sieci ulic związany jest jeszcze z tradycją osady wiejskiej. Drugi znaczący zespół mieszkaniowy zlokalizowany jest od południa układu przemysłowego. Nazywany jest Kolonią Piaskową (od dawniej niem. na-

⁹ Pierwszy budynek zarządu, w stylistyce neorenesansowej, pochodzący z ok. 1880 r., znajduje się w parku. Pierwotnie towarzyszył mu niewielki park od wschodu, który osłaniał go od bezpośredniego sąsiedztwa hal lejniczych i wielkich pieców.

¹⁰ Wzniesiony w 1907 r. w stylu modernizmu wg projektu berlińskich architektów Hartmanna i Grünewalda.

¹¹ Powstały ok. 1907 r. w stylu historyzmu z elementami secesyjnymi, wg projektu Konrada Segnitza i Maxa Bogatzka.

zwy *Sandkolonie*) lub popularnie Zandka. Powstawał od ok. 1905 roku i charakteryzuje go znaczne zróżnicowanie zabudowy będące zamysłem projektowym. Obiekty części urzędniczej (wzdłuż ul. Stalmacha) posiadają charakter niemieckich *Landhaus*, o wysokich, łamanych dachach, elementach dekoracji snycerskiej, szachulcowej konstrukcji poddasza, zróżnicowanych bryłach i rzutach. Podobnie zresztą kolonia pracownicza (wzdłuż ul. Krakusa i Bończyka), ale jej budynki są bardziej zwarte, o jasnych ceglanych elewacjach, wśród których można wyodrębnić kilka powtarzających się typów zabudowy. Obie kolonie posiadały rozległe ogrody wokół samych budynków, jak i na dziedzińcach kolonii pracowniczej (ogrody działkowe – il. 1).

II. 1. Kolonia Piaskowa. Fot. K. Łakomy, 2015

III. 1. *Sand Kolonie*. Photo by K. Łakomy, 2015

Pomiędzy odlewnią a kuźnią kotłów, przy granicy dawnego folwarku (przy kapliczce wyznaczającej naroże zabudowań dworskich oraz punkt przecięcia dawnych szlaków¹²) powstały dwa domy wielorodzinne. Jeden z nich zachował się do dnia dzisiejszego i posiada formę pałacu miejskiego, w stylistyce neorenesansu północnego. Z kolei w okolicach ul. Hagera, przy skrzyżowaniu dróg, również zlokalizowano niewielki, zróżnicowany zespół zabudowy mieszkalnej. Tworzą je dwa budynki typu koszarowego, dwa bliźniacze budynki wielorodzinne w typie willi (prawdopodobnie dla kadry technicznej), wielorodzinna willa urzędnicza w stylistyce modernistycznej oraz jeden budynek z jasnej cegły, także wielorodzinny, w charakterze zbliżony do obiektów wcześniej opisanych zespołów mieszkaniowych.

¹² T. Wagner, *Zabrze...*, *op. cit.*, s. 16.

4. Zespoły willowe

W omówionym powyżej zespole zlokalizowane zostały także budynki typu willowego stanowiące własność zakładu. Wyróżnić można wśród nich budynki willowe jednorodzinne i wielorodzinne, w tym wille dyrektorskie i dla wyższej kadry urzędniczej, wille lekarza, budynki dwurodzinne dla wyższej kadry technicznej, budynki mieszkalne wielorodzinne w typie willowym dla wyższej kadry pracowników oraz budynki mieszkalne wielorodzinne w typie willowym dla robotników.

Oprócz wyżej wspomnianych już obiektów na omawianym obszarze zidentyfikowano jeszcze kilka zespołów willowo-ogrodowych. Należy tu wspomnieć przede wszystkim o willi dyrektorskiej zlokalizowanej w parku Hutniczym, nieco w oddaleniu od zabudowy, jednak powiązanej kompozycyjnie z placem Teatralnym oraz kolonią robotniczą wzdłuż ul. Skłodowskiej-Curie. Data powstania obiektu nie jest znana. Bryła w stylistyce neorenesansu północnego z dominującą, asymetryczną wieżą nakrytą czterospadowym hełmem sugerować może koniec XIX wieku (il. 2). W okolicy omawianego placu zlokalizowane są także kolejne wille. Pierwsza z nich pochodzi prawdopodobnie sprzed 1880 roku (ul. Niedziałkowskiego 1), a dane dotyczące jej historii i przeznaczenia nie są znane¹³. Posiada zwartą parterową bryłę nakrytą dwuspadowym dachem, z wyraźnie nowszą częścią od strony wschodniej. Jej stylistyka nawiązuje do rozwiązań włoskiego renesansu. Kolejne dwie, przy ul. ks. Józefa Londzina 3 oraz ul. Dąbrowskiego 2 powstały prawdopodobnie w tym samym czasie lub zaprojektowane zostały przez tego samego budowniczego (również brakuje zachowanych oryginalnych projektów), o czym świadczy ich podobieństwo

Il. 2. Willa w parku Hutniczym. Fot. K. Łakomy, 2015

Ill. 2. Villa in park Hutniczy. Photo by K. Łakomy, 2015

¹³ Widoczna jest na mapie z 1884 roku.

stylistyczne oraz rozdysponowanie wnętrz. Obie były piętrowe z użytkowym poddaszem, o niesymetrycznym rzucie, z charakterystycznymi wykuszami i drewnianymi werandami oraz dekoracją szachulcową w partiach poddasza. Budynek opisywany w 1912 roku jako willa dyrektora Müllera został niestety przebudowany w 1964 roku poprzez stworzenie dodatkowej kondygnacji, zmianę połączy dachowych i usunięcie drewnianych detali, co zmieniło jego pierwotny charakter. Obecnie pełni funkcję biblioteki, a o dawnej formie świadczą detale wystroju wewnętrznego. Budynek przy ul. Dąbrowskiego, obecnie będący własnością prywatną, stanowi przykład niewielkiej willi w stylistyce *cottage* (z ang.), wpisującej się w ogólny nurt dominującej na terenie układu huty stylistyki.

Do omawianego układu Donnersmarcka należały jeszcze dwie wille, jednak z powodu braku materiałów źródłowych trudno ustalić ich czas powstania i przeznaczenie. Pierwsza z nich to mocno przekształcony obiekt przy ul. Kasprowicza 9. Niegdyś była to ostatnia grupa zabudowań należąca do omawianego założenia, składająca się z placu węglowego, zabudowań szybu Szmidt, willi z ogrodem i stawem oraz budynku mieszkalnego dla urzędników. Druga to niewielka willa znajdująca się przy ul. Boboli 4, widoczna na mapie z 1903 roku.

5. Współczesny stan zieleni

Zieleń zlokalizowaną na dawnym obszarze huty można podzielić na dwie zasadnicze grupy: historyczną i współczesną. Ma ona różnorodne przeznaczenie, charakter i funkcje, jednak niezależnie od wszystkiego posiada wysoką wartość przyrodniczą dla miasta. Zieleń o charakterze zabytkowym stanowi dodatkową wartość związaną z kompozycją, tradycją i tożsamością miejsca.

Zieleń przyuliczna odgrywała w założeniach przemysłowych znaczącą rolę. Zarówno podkreślała elementy kompozycji, zaciemniała komunikację, jak i tworzyła pasy izolacyjne. Kilka zachowanych układów zieleni przyulicznej może potwierdzać popularność tego typu nasadzeń. Najpiękniejsza aleja zlokalizowana jest przy ul. Kasprowicza, na wysokości dawnych *Kesselhaus* i tworzą ją ponad stuletnie platany (il. 3). Aleja platanowa stanowi także ozdobę głównej osi komunikacyjnej Kolonii Piaskowej – ul. Krakusa. Z kolei aleja klonowa wzdłuż ul. Dąbrowskiego podkreśla zgeometryzowany charakter kolonii „zachodniej”. Fragmentarycznie zachowane szpalery kasztanowców znajdują się na wysokości Kasprowicza 9 (przy dawnej willi dyrektorskiej).

Park Hutniczy stanowi przykład jedynej na Górnym Śląsku terenu zieleni o charakterze publicznym, przeznaczonego dla pracowników zakładu, w którym jednocześnie zlokalizowano dwa ważne budynki – zarząd oraz willę dyrektorską. Do parku prowadziły drogi zarówno od strony kolonii socjalnej, jak i bezpośrednio z zakładów oraz z kolonii mieszkalnej. Posiadał układ krajobrazowy, a więc możliwe iż przy jego zakładaniu zaadaptowano zieleni towarzyszącą dawnemu „zamkowi”.

II. 3. Aleja platanowa. Fot. K. Łakomy, 2015

III. 3. *Platanus xhispanica*. Photo by K. Łakomy, 2015

Na jego terenie znajdował się rozległy plac zabaw, od strony południowej staw, na przecięciu ścieżek placyki, prawdopodobnie także obiekty małej architektury oraz budynek ogrodnictwa. Ponieważ ideowo parki tego typu wywodziły się z *Volkspark*, założyć można, iż jego wyposażenie stanowiły także inne obiekty o funkcji użytkowo-kulturowej. Obecnie obszar ten stanowi park miejski, o nieco zatartym układzie kompozycyjnym, jednak co ważne – z zachowanym pierwotnie obszarem (zlikwidowane zostało jedynie ogrodnictwo) oraz z drzewostanem.

Ogrody willowe omawianego układu nie zostały jeszcze szczegółowo przebadane. Wynika to z braku dokumentacji archiwalnych przedstawiającej ich formę, brak również innych przesłanek dotyczących ewentualnych form kompozycyjnych, a jako własność prywatna są gospodarowane w sposób niekontrolowany. Prawdopodobnie nie posiadały wysokiej rangi i użytkowane były w sposób spontaniczny przez poszczególnych użytkowników. Przy wszystkich omawianych obiektach obszar dawnych ogrodów zachował się, pojawiła się dodatkowa zabudowa gospodarcza i place parkingowe, natomiast brakuje układów roślinnych o charakterze historycznym. Jedynie przed willą Müllera zlokalizowane są dwa okazy platanów, a w ogrodzie willi przy ul. Niedziałkowskiego okazałe kasztanowce.

Zieleń zespołu socjalnego, które tworzyły niewielkie ogrody przy budynkach nie zachowała się do czasów współczesnych. Jej pozostałością są okazy pięciu platanów w najbliższym otoczeniu Teatru Nowego (dawnego kasyna). Ich układ może świadczyć o nasadzeniu szpalerowym poprowadzonym po obu jego stronach. Ogród reprezentacyjny założony przy nowym zarządzie zachował swój obszar. Niestety jego wczesnomodernistyczny układ został zupełnie zatarty, zabiegi na drzewostanie prowadzone są obecnie nieprawidłowo, a nowoczesne nasadzenia powodują dalsze zatracenie charakteru tej przestrzeni.

Ważny zespół zieleni stanowi także przyległy do Kolonii Piaskowej cmentarz, którego charakterystyka wymaga osobnego opracowania..

Na styku podziału dawne/współczesne znajdują się obszary ogrodów przydomowych, międzyblokowych obu osiedli, których przestrzenie nadal zajmują dawne obszary, jednak z racji funkcji ich wygląd odzwierciedla współczesne potrzeby ich użytkowników.

Współcześnie widoczne są działania mające na celu rekultywację obszarów po dawnych zabudowaniach kopalni (po północnej stronie ul. Kasprowicza – il. 4) oraz

II. 4. Fragment zrewitalizowanego terenu kopalni Concordia.
Fot. K. Łakomy, 2015

III. 4. Part of revitalized area of Concordia mine.
Photo by K. Łakomy, 2015

II. 5. Zieleń przy dawnej willi Müllera. Fot. K. Łakomy, 2015

III. 5. Greenery near former Müller's Villa. Photo by K. Łakomy, 2015

za ul. Hagera (od wschodu) – obszar dawnej kopalni piasku i hałdy żużla – polegające na usuwaniu pozostałości struktur budowlanych, kształtowaniu terenu i obsadzeniu go roślinnością – głównie powierzchniami trawiastymi oraz nasadzeniami brzozy brodawkowatej. W przestrzeni pomiędzy Bytomką (i ul. Religi) a ul. Bytomską, na terenie częściowo po dawnym stawie zamkowym, a później miejscem zbiorników retencyjnych powstał kompleks sportowy MOSIR Stal Zabrze. Na miejscu odlewni, warsztatu konstrukcji żelaznych i fabryki kotłów, a więc obszaru zajmowanego głównie przez dawny folwark, zlokalizowany został już wspomniany sklep wielkopowierzchniowy, którego zieleń ogranicza się do drobnych nasadzeń o charakterze tymczasowym. Nadal niezagospodarowany został teren pomiędzy ul. Kasprowicza, Bytomką i ul. Hagera stanowiący typowy przykład nieużytku poprzemysłowego z zasiedlającą go roślinnością ruderalną.

6. Podsumowanie – zagrożenia krajobrazu miasta przemysłowego

Tematyka zieleni w zespołach o charakterze przemysłowym, a także procesy rewaloryzacji i rekultywacji tych obszarów są istotne nie tylko ze względów przyrodniczych, ale także urbanistycznych, krajobrazowych i społeczno-kulturowych. Jako element kultury epoki przemysłowej zieleń spełniała różnorodne role, od reprezentacyjnej (przy willach i budynkach zarządów), poprzez miejsce wypoczynku czynnego (ogrody przydomowe) i biernego (parki hutnicze), funkcje izolacyjne (zieleń komunikacyjna i techniczna), użytkowe (ogrody działkowe) i inne, towarzyszące (dydaktyczne przy szkołach, przedszkolach, rehabilitacyjne przy szpitalach, sakralne na cmentarzach itp). Niewłaściwe gospodarowanie tymi zespołami, polegające na nieprzemysłanym zastępowaniu zabytkowej zieleni współczesnymi dosadzeniami o charakterze niezgodnym z epoką, zabiegami pseudopielegnacyjnymi (il. 5) powodują, że historyczny krajobraz miasta przemysłowego ulega zanikowi. Oczywiście o wiele poważniejszym problemem jest prawidłowe rozdysponowanie terenów po zabudowie przemysłowej, jednakże zagadnienia te powinny być rozpatrywane kompleksowo. Identyfikacja zachowanych i niezachowanych obszarów zieleni pozwala stwierdzić, iż tworzyły one zwarty system o charakterze ozdobno-użytkowym. Współczesne kierunki działań dotyczące zagospodarowania przestrzennego omawianego obszaru oraz terenów przyległych powinny więc bazować na wypracowanych już rozwiązaniach, co pozwoli zarówno na podniesienie jakości krajobrazu, jak i na powrót do dawnych tradycji miejsca.

Literatura

- [1] *Donnersmarckhütte 1872–1922, Denkschrift zum 50 jährigen Bestehen als Aktien-Gesellschaft*, Vorwort C. Matschoss, Textbilder und Einbanddecken zeichnete L. Lohbauer, [Hindenburg: s.n.], dr. 1923 (Berlin: Druck. Max Mattisson).

- [2] Łakomy K., *Zieleń XIX-wiecznych górnośląskich miast i ośrodków przemysłowych – zarys problematyki*, Architektura Krajobrazu. Studia i prezentacje, 4, Wrocław 2001, 52-58.
- [3] Sturm H., *Fabrikarchitektur. Villa. Arbeitsiedlung*, Munchen 1977.
- [4] *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*, red. E. Chojecka, Katowice 2004.
- [5] Walker M., *Zieleń w osiedlach i koloniach robotniczych*, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, 70-76.
- [6] Wagner T., *Wizja i rzeczywistość – projekty przekształceń centrum Zabrze jako przykład współczesnych problemów miasta postindustrialnego*, Czasopismo Techniczne, z. 4-A, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008, 207-212.
- [7] Wagner T., *Zabrze – nieznanne oblicza śląskiej architektury*, Katowice–Zabrze 2003.
- [8] Waryś E., Hodor K., *Znacznie zabytkowej zieleni w mieście Zabrze*, [w:] *Współczesna ranga ogrodów zabytkowych*, red. K. Hodor, K. Łakomy, Monografia 492, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2015, s. 103-114.
- [9] *Zabrze: zarys rozwoju miasta*, oprac. H. Rechowicz, Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, Wyd. Śląsk, Katowice 1967.
- [10] Żmuda S., *Antropogeniczne przeobrażenia środowiska przyrodniczego konurbacji górnośląskiej*, Warszawa–Kraków 1973.